

УДК 436.03:883.3.03

К 77

Леся КРАВЧЕНКО

ТРИ УКРАЇНСЬКІ ПЕРЕКЛАДИ ПОЕЗІЇ Р.М.РІЛЬКЕ “ОРФЕЙ. ЕВРИДІКА. ГЕРМЕС”

Статтю присвячено перекладам одного з найвизначніших творів геніального австрійського поета Р.М.Рільке “Орфей. Евридіка. Гермес”, які були здійснені трьома видатними українськими поетами М.Бажаном, В.Стусом та Ю.Кленом.

Ключові слова: світоглядно-філософська адекватність перекладів, концептуальність, поетична манера, “орфеїчна література”, астрофічний текст.

Українська рількеана багата і різнобічна, перекладами творів визначного австрійського митця Р.М.Рільке в Україні займалися такі видатні поети та перекладачі, як В.Стус, М.Бажан, С.Гординський, М.Орест, Ю.Клен, Ю.Липа, Л.Мосендз, О.Луцький, В.Залозецький, М.Йогансен, Б.Кравців, М.Лукаш, І.Кочур, Л.Рудницький, Б.-І.Антонич, Л.Первомайський, П.Тичина, Д.Павличко, В.Коптилов, Д.Наливайко, Ю.Андрухович та інші, але до перекладу одного з геніальних текстів Р.М.Рільке “Орфей. Евридіка. Гермес” зверталися лише троє з них – Ю.Клен, М.Бажан та В.Стус.

Мета цієї розвідки про шедевр Р.М.Рільке, завдяки якому його самого стали називати Орфеєм ХХ століття, полягає у дослідженні художньо-естетичних цінностей і вартості трьох перекладів поезії Рільке “Орфей. Евридіка. Гермес”, здійснених М.Бажаном, В.Стусом та Ю.Кленом. У зв’язку із безпосереднім зв’язком цієї проблеми з теорією літератури, компаративістикою та перекладознавством, основну увагу зосереджено на висвітленні літературно-теоретичних питань, зокрема на своєрідності поетичної манери Рільке і характері відбиття її в перекладах, самобутності українських перекладів з німецької мови й

зіставленню двох світів у їхньому сприйнятті опоетизованого міфу про Орфея та Евридіку.

Такий підхід має не лише наукове значення, але й суто практичне: може стати у пригоді всім, хто вивчає творчість австрійського митця, її неповторність і своєрідність, адже коло тих, кого приваблює творчість Рільке, з кожним роком зростає.

Німецькі дослідники поезії Р.М.Рільке Кете Гамбургер, Гайнріх Кройтц, Герман Куніш, Вольфганг Леппман, Норберт Фюрст, Юстус Шварц, Якоб Штайнер та інші не зупиняються на глибинному аналізі поетики, форми текстів Рільке, тим паче, що йдеться про переклади українською. Дослідження творчості Рільке в Україні загалом та перекладів українською мовою зокрема розпочалось не так давно (статті Д.Наливайка, К.Шахової, Є.Волощук про вартісні параметри творчості великого поета, а також з виходом у світ збірника "Райнер Марія Рільке й Україна"). Проте варто зазначити, що серед статей українських літературознавців про Рільке немає досліджень, присвячених перекладам поезії "Орфей. Евридіка. Гермес", а також дослідженню поетики цього твору у зіставленні з оригіналом.

Німецький теолог і філософ, один із засновників сучасної герменевтики, у молоді роки близький до гуртка "йенських романтиків", автор праці "Про різні методи перекладу" Фрідріх Шлеєрмахер вважав, що переклад – це шлях до розуміння Іншого. Його думки про "справжній переклад" і його роль у житті рідної мови, культури і на сьогодні залишаються актуальними. Філософ переймався думкою, як забезпечити повноцінну насолоду від тексту, перекладеного з іншої мови? У лекції "Про різні методи перекладу", виголошеній 24 червня 1813 року, Шлеєрмахер, вбачаючи два шляхи перекладу, зокрема, зазначав: "Перекладач або дає спокій письменникові і змушує читача рухатися йому назустріч, або дає спокій читачеві. І тоді йти назустріч доводиться письменникові" [6, 133].

Посилаючись на Ф.Шлеєрмахера, інший теоретик перекладу Дуглас Робінзон, автор книги "Переклад і табу", дає своє бачення проблеми: "У роботі "Про різні методи перекладу" Шлеєрмахер застерігав авторів проти створення текстів народною мовою і – відповідно – застерігав перекладачів проти намагань перекладати так, як написав би сам автор мовою перекладу, – на тій підставі, що це було б рівнозначно двійництву" [3, 129].

Українські поети, гадаємо, не знали про застереження Ф.Шлесермахера перекладати так, як написав би сам на відповідну тему оригіналу. Однак саме так і намагалися перекладати, але повністю відійти від власного “я” жоден з них не міг. Коли ж особистісне збігалося з рільківським, тоді народжувався перекладацький шедевр. Це можна сказати про текст поезії “Орфей. Евридіка. Гермес” (1904). Це новий внесок Рільке та його перекладачів – В.Стуса, М.Бажана та Ю.Клена – в так звану “орфеїчну літературу” (твори легендарного Орфея і його шанувальників – орфінів). Давньогрецька традиція витворила фракійського співця, який винайшов гекзаметр ще до Гомера, був засновником релігійного вчення, дуже поширеного в 6 столітті до н.е., – орфеїчного.

Міфи про Орфея, який міг приборкувати дику природу, був вірним коханим і спустився до царства Аїда за своєю дружиною Евридікою, знає увесь культурний світ. Цей міф і його поетизація пройшли через віки, зачаровували багатьох митців не лише поетичною мовою. Так, Ф.Ліст трактує міф про Орфея і самого співця як символ шляхетності мистецтва. У ХХ ст. образ Орфея з’являється у Рільке – “Сонети до Орфея” та “Орфей. Евридіка. Гермес”. До цього міфу зверталися В.Брюсов, В.Іванов, М.Цветаєва та багато інших поетів.

Поезія була створена австрійським поетом на початку 1904 року в Римі. 21 листопада 1904 року Рільке надіслав три вірші видавцю Фішеру з таким коментарем: “...ці три “прозові вірші” є тим найкращим, тим зрілим і глибинним, що я маю, і належать до тих небагатьох моїх власних, які існували перед моїм відгуком” [7, 320].

Рільке звертається до створення так званих “прозових віршів” і в листі до Гуго фон Гофманстала підкреслює, що “написання “прозових віршів” якоюсь мірою є звичним для нього” [7, 320].

“Орфей. Евридіка. Гермес” разом з іншими шістьма поезіями належать до першої частини збірки “Нові вірші” поета, яка була опублікована 1907 року. Р.М.Рільке в сюжеті “поемки” (саме так назвав цей твір Стус) відтворює античний міф про Орфея, який з Гермесом потрапив у підземне царство душ і забрав Евридіку – вірну дружину співця Орфея.

“Орфей. Евридіка. Гермес” належали до улюблених творів Василя Стуса. У листі до дружини від 1 серпня 1984 року український поет

писав: "...перекладав (нарешті!) "Орфея, Евридіку й Гермеса" Рільке. Так я люблю цю міні-поемку, так шаную окремі рядки з тексту (знаєш сама – все, що стосується Евридіки), що *побоювався* пізнавати текст, перекладаючи, аби не загубити, боронь Боже, дорогого враження..." [4, 183].

Перекладаючи фрагмент з "Орфея, Евридіки й Гермеса", В.Стус відчував, мабуть, психологічну близькість до міфу, його героїв, перебігу подій, загальної тональності і провідної теми, яку б можна визначити "Сильна, як смерть, любов". Це одвічна тема традиційного мистецтва.

Робота над перекладом тексту "Орфей, Евридіка й Гермес" мала для В.Стуса особистісний відтінок, він транспонував зміст міфу і зміст рільківського твору на власне життя. Стус переклав лише ті частини, де йдеться про Евридіку, в листі до дружини поет, зокрема, писав: "...поруч із Гермесом, як дитина, йшла – Вона: така кохана, що й ліра не здобулася б на подібну тугу – я у цієї Жінки-Жалібниці, бо через неї світ став однією Тугою (Плачем), і в цьому світі-Плачі все стало Плачем: ліс і діл, і шлях, і околиця, і поле, і річка, і звір. І сонце йшло в мовчазному визореному небі, наче довкола якоїсь іншої землі, і небо це зі шпичаками зірок було Небом-Плачем..." [4, 183].

Що відчував Стус, коли перекладав текст Рільке "Орфей. Евридіка. Гермес", нам не дізнатися, але інтуїція підказує, що він відтворював думки австрійського поета з великою надією на щастя і острахом, що воно не здійсниться, що зміниться те, що він залишив так далеко: "Це вже була не та білява жінка, / що увійшла мотивом в спів поета, / уже не острів шлюбного кохання, / уже не власність будь-кого з мужчин..." [5, 67]. Переклад досконалий, проникливий, щемливий за тональністю.

Безперечно, *білява жінка* – звучить щиріше, ніж *blonde Frau*, а *острів шлюбного кохання*, на наш погляд, значно цютливіше, ніж рільківський *breite Bette*. Оригінал метрично наближається до ямбічного (з незначними перебоями) ритму:

"Sie war schon nicht mehr diese blonde Frau,
die in des Dichters Liedern manchmal anklang..." [9, 525].

Стус творить астрофічний текст, у Рільке ж є декілька інтервалів між різними за величиною строфами. Набуває концептуального значення і монорим.

Sie war schon Wurzel.

Ця думка у Стуса губиться, він не тільки не виокремлює її, а, навпаки, вводить у рядок, обтяжений початком нової дуже важливої думки:

“Вона корінням стала.

І коли бог зупинив її і з болем мовив:

“він озирнувся!” – не збагнула мови,

і тільки запитала стиха “хто?”

Ця жахлива відповідь свідчить про кінець кохання, кінець всього: Евридіка забула Орфея, вона стала корінням.

...begriff sie nichts und sagte leise: *Wer?*

Фатальне запитання “*Wer?*” Рільке підкреслив курсивом і написав з великої літери, у перекладі цього нема, і це недогляд перекладача.

Микола Бажан увесь цей твір, і саме це – стрижневе, філософське – місце переклав із зміщенням акцентів, причому досить суттєвим. І у Рільке, і в Стуса Бог співчуває Евридіці саме тому, що Орфей озирнувся, а не повинен був так вчинити. У словах Бог – біль (“mit Schmerz”, у Стуса – “із болем мовив”), у Бажана ж – розпач, невпевненість і цілком недоречно *таки*: “А він таки оглянувся”.

Німецькі дослідники, які аналізували текст “Orpheus. Eurydike. Hermes”, фіксували свою увагу саме на цьому реченні, відчитуючи в ньому різний сенс. Можливо, це нездатність живих зберегти вірність мертвим. “Erst als Orpheus, die Abmachung brechend, sich umsieht, tritt als Mitspieler hervor, “mit Schmerz im Ausruf” die Feststellung treffend: “Er hat sich umgedreht” [8, 153].

Загалом переклад “Орфея. Евридіки. Гермеса” Бажаном є одним із найкращих в його перекладацькому доробку. Проте М.Бажан все ж таки дещо спрощує патетику оригіналу. Тоніку рільківської поезії збережено, але форма, лексика не відтворює загального настрою, високого тону. Наприклад:

“...gestirnter stiller Himmel ging,
ein Klage-Himmel mit entstellten Sternen...”

У перекладі читаємо:

“... й зоріло тихе небо,
плачливе небо в скривлених зірках” [1, 510]

“Klage-Himmel” можна було б перекласти як “скорботне небо”, бо “плачливе небо” сприймається як *дощове*, епітет “*скривлений*” аж ніяк не пасує до образу зірок, варто було б дати інший відповідник.

Рільке двічі повторює вираз “Sie war in sich” – вона зосередилась сама у собі, тобто вже не як жива істота, а така, що перейшла межу між життям і смертю. Це для Рільке концептуальна думка, вона пов’язана з його постійними роздумами про потойбічне життя, про смерть загалом. М.Бажан вживає неадекватний образ: “Вона в собі вся скупчилась...” що значно знижує піднесений пафос твору, його емфазу.

Третій переклад “міні-поемки” “Орфей. Евридіка. Гермес” належить визначному українському поету Юрію Клену, який теж захоплювався поезіями Рільке. Цей поет суттєво збагатив українську рількеану, запропонувавши свій переклад “Орфея. Евридіки. Гермеса”. Ю.Клен дотримується паузи після першої секстини, подає свій переклад як суцільний плін думки. Як в оригіналі, у перекладі немає жодного інтервалу – суцільний текст думок без цезур.

Ми вже зазначали, що лексема “dunkel” наскрізна у Рільке і в багатьох його текстах стає домінантним образом. Це підтверджено численними прикладами. У першій строфі Рільке двічі вживає цю домінанту, перекладач творить два синонімічні образи, і це, гадаємо, досить вдалий спосіб урізноманітнення образності:

Das war der Seelen	То рудня душ була, чудна і
wunderliches Bergwerk.	дивна,
Wie stille Silbererze gingen sie	Як тихі жили срібної руди,
als Adern durch sein Dunkel.	Крізь темряву ішли вони.
wunderliches Bergwerk.	В коріннях

entsprang das Blut, das fortgeht zu den Menschen, und schwer wie Porphyur sah es aus im Dunkel. Sonst war nichts Rotes [9, 542].	Кипіла кров і видавалась в пітьмі Важкою, мов порфір, і більш нічого Не червоніло там [2, 422].

Рільківської манери – не вживати великої літери на початках рядків після ком, двокрапок, тире, крапки з комою, а лише після закінчених речень – Клен не зберігас. У нього всі віршові рядки починаються з великих літер, а це впливає на рецепцію віршів загалом. Рим немає ні в оригіналі, ні в перекладі. Це виправданий крок, він надає епічного звучання оповіді: рима лише відвертала б увагу.

У першій строфі є сполучення “ішли вони”. Хто ж ішов? Йшли жили срібної руди у темряві, мислячих істот тут ще немає. Клен, на жаль, тут не зовсім зрозумів сенс думки “Wie stille Silbererze gingen sie als Adern durch sein Dunkel”. “Erze” та “Adern” – це близькі поняття (das Erz – руда; die Adern – жила, артерія). Отже, жили срібної. М.Бажан, який також перекладав цю поезію, відтворив ці рядки точніше: “жили... тяглись вони кризь тьму”.

Припускається Ю.Клен ще однієї принципової помилки. Знаючи, хто такий Гермес і яка його роль згідно з міфом, перекладач вважає, що Гермес – це і є Бог. І це повторюється двічі. Після великого дискурсу від слів: “Він попереду, стрункий і мовчазний...” (“Vor an der schlanken Mann im blauen Mantel...”) до “Тих двох, що йдуть так тихо і мовчазно...” (“Die beiden Leisen, die ihm schweigend nachgehn...”), після графічного відступу, якого у перекладі немає, Р.М.Рільке пише:

Den Gott des Ganges und der weiten Botschaft,
die Reisehaube über hellen Augen,
den schlanken Stab hertragend vor dem Leibe
und flügelschlagend an den Fußgelenken;
und seiner linken Hand gegeben: sie [9, 543 – 544].

Р.М.Рільке виокремлює цей пентавірш як особливо вагомий, у перекладі він ніби губиться між іншими строфами. Так, Рільке зве Гермеса богом, але яким? Він бог ходи, бог-вісник, посол. Цю думку

wie um die andre Erde, eine Sonne	І зоряне, осяйне, тихе небо
ein Klage-Himmel mit entstellten Sternen –	Із скарг, усе в розхитаних сузір'ях...
Diese So-geliebte.	Її, що так кохав він...

Ю.Клен зберіг обрамлену композицію строфи (“котру він так кохав...”, “її, що так кохав він”), яка тримає строфу не лише формально, а й змістовно у концептуальній цілісності.

Удруге Ю.Клен замість “Gottes Hand” перекладає “Вона ж, рука в Гермесові руці...” Якщо в першому випадку цю підміну (Gott – Hermes) можна пояснити опосередковано, через генітивну метафору: Гермес – бог швидкої ходи, бог-посланець, – то тепер це концептуальна помилка, бо на арену дії виходить сам Бог, який співчуває Евридїці. У Рільке:

Sie aber ging an jenes Gottes Hand...

У передостанній строфі Рільке відкрито змальовує ставлення Бога до Евридїки:

Und als plötzlich jäh	як раптом бог
der Gott sie anhielt und mit	Спинив її із болем
Schmerz im Ausruf	вимовив
die Worte sprach: Er hat sich umgewendet–,	Слова: “Він обернувся”.
	Не зрозуміла
begriff sie nichts und sagte leise: Wer?	Вона і запитала тихо:
	“Хто?”

Фінал цього твору – гіркий і сумний. Повернення Евридїки до свого нового потойбічного сства спостерігають Орфей, Гермес та Бог: “mit trauervollem Blick der Gott der Botschaft, sich schweigend wandte...” Завершується переклад ще однією неточністю. Рільке підкреслює, що Евридїка поверталася невпевнено й покірливо, без нетерплячки (ohne Ungeduld). Цей останній штрих (ohne Ungeduld) Ю. Клен взагалі опускає, а в перекладі М.Бажана відчитуємо: “невпевнена, і ніжна, і терпляча”. Це не зовсім те, що мав на увазі Рільке: вона поверталася спокійно,

приречено, без нетерпеливості – нетерпеливість була, коли вона поспішала до Орфея, до життя.

Дійсно, цей чудовий твір у майбутньому ще не раз нагадає про себе, і не лише в “Елегіях”. Його різнопланова проблематика (кохання, смерть, вічність, мистецтво, зрада, жіночість та неможливість повернення з царства мертвих) буде зустрічатися не лише в “Дуїнських елегіях”, а в усій рільківській поезії як цілісній структурі.

Аналізуючи переклади однієї із найважчих поезій Р.М.Рільке “Орфей. Евридіка. Гермес”, здійснений українськими поетами В.Стусом, М.Бажаном та Ю.Кленом, можемо підкреслити, що всі вони за висловлюванням М.Рильського (*ремісництво – майстерність + мистецтво*) є майстерністю. Усі три переклади твору про Орфея мають спільні риси: адекватно доносять до читача філософське і психологічне тло оригіналу; лексика перекладів загалом передає пафос оригінального твору Рільке; наскрізною в перекладах стала тема мистецтва та його безсмертя і чарівної сили; усі три переклади зберегли кульмінацію німецькомовного тексту Рільке, яка передає слабкість людського духу: Орфей не витримав випробування і тому не досяг своєї мети.

Диференційований ж підхід до кожного перекладу і манери перекладача дозволяє зробити певні висновки про те, що Ю.Клен більше вболівав у своїх перекладах за збереження ритмомелодики та загальної тональності твору; М.Бажан тяжів до максимальної відповідності оригіналу на рівні сенсу; переклад В.Стуса – конгеніальний, тому що він пов’язав сюжет “поемки” з власною долею, з долею коханої, сприйняв його усім єством. Тому й poetика його перекладу максимально наближена до духу poetики Рільке.

Переклади трьох визначних українських постів “Орфея. Евридіки. Гермеса” Рільке стали важливим вкладом у світову скарбницю і значно збагатили українську національну культуру та літературу.

У перспективі бачимо всього Рільке в українських перекладах поруч із оригіналами, наявність наукового коментаря. Таке видання допомогло б усім шанувальникам Рільке, тим, хто вивчає його творчість, наблизитись до мистецької неповторності геніального поета.

1. Бажан М. Твори в чотирьох томах. – К.: Дніпро, 1985. – Т. 2. – 582 с.

2. Клен Юрій (Освальд Бурггардт). Вибране. К.: Дніпро, 1991. – 462 с.

3. Робинсон Дуглас. Из книги "Перевод и табу" // Вест. Моск. ун-та. Сер. 9. – Филология. – 2000. – № 4. – 148 с.
4. Стус Василь. "Ну а тепер – Рільке" // Всесвіт. – 1991. – № 1. – 177 – 183 с.
5. Стус Василь. Твори у чотирьох томах шести книгах. Переклади. – Львів: Б.в., 1998. – Т. 5 (додатковий). – 392 с.
6. Философия перевода в западноевропейской традиции // Вест. Моск. ун-та. Сер. 9. – Филология. – 2000. – № 2. – 164 с.
7. Die deutsche Lyrik von der Spätromantik bis zur Gegenwart. – Düsseldorf, 1957. – S. 276.
8. Kunisch, Hermann: R.M.Rilke. Dasein und Dichtung. – Berlin, 1975. – S. 528.
9. Rilke, R.M.: Sämtliche Werke in 6 Bänden. Bd. 1. – Insel taschenverlag 1101. Frankfurt am Main, 1987. – 879 S.

Леся Кравченко. Три переклади "Орфея. Евридики. Гермеса" Р.М.Рильке. Стаття посвящена перекладам известнейшего произведения гениального австрийского поэта Р.М.Рильке "Орфей. Евридика. Гермес", принадлежащим трем известным украинским поэтам Н. Бажану, В. Стусу и Ю. Клену.

Ключевые слова: мировоззренческо-философская адекватность переводов, концептуальность, поэтическая манера, "орфейская литература", астрофический текст.

Lesya Kravchenko. The three translations of R.M.Rilke's poetry "Orpheus. Eurydike. Hermes". The article is devoted to the three translations of R.M.Rilke's poetry "Orpheus. Eurydike. Hermes" which were translated by such outstanding Ukrainian poets like V. Stus, M. Bashan and Y. Klen.

Keywords: the philosophic adequacy of the translations, the conceptuality, the creative manner, "Orpheus literature", the astrofichesk text.